

УДК 343.242.4

Пономарьова Тетяна Ігорівна

Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУМВС
України в Донецькій області, експерт.

ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ВІД ПОКАРАННЯ З ПЕРЕДАЧЕЮ ПІД НАГЛЯД

Стаття присвячена дослідженню питання передачі неповнолітньої особи, звільненої від покарання під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання. Аналізуються нормативно-правові акти, які регулюють передачу підлітка під нагляд, виносяться пропозиції щодо удосконалення діючого кримінального законодавства України.

Ключові слова: нагляд, кримінально-виконавча політика, кримінальне процесуальне законодавство, примусовий заходи виховного характеру, звільнення від покарання.

Статья посвящена исследованию вопроса передачи несовершеннолетнего, освобожденного от наказания, под надзор родителей или лиц их заменяющих, или под надзор педагогического или трудового коллектива с его согласия, а также отдельных граждан по их просьбе. Анализируются нормативно-правовые акты, которые регулируют передачу подростка под надзор, выносятся предложения по совершенствованию действующего уголовного законодательства Украины.

Ключевые слова: надзор, уголовно-исполнительная политика, уголовное процессуальное законодательство, принудительный меры воспитательного характера, освобождения от наказания.

The article is devoted to research questions of underaged's transfer under supervision, who are released from punishment with supervision of parents of peplacing person, or under supervision of teaching staff or labor collective with his consent, and individual citizens upon request. Also the article analyzing regulatory legal acts that regulate transfer of underaged under supervision, make proposal to improve exiting penal laws of Ukraine.

Keywords: supervision, penal policy, criminal procedural law, compulsory educational measures, releasing from punishment.

Кримінальне законодавство України на шляху до набуття членства у Європейській спільці неодноразово піддавалося докорінним змінам, особливо це стосується санкцій окремих норм Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК України). Однак Загальна частина закону досі залишається майже у первісному варіанті редакції, що в умовах сьогодення викликає спірні питання під час виконання основного завдання кримінального законодавства – забезпечення охорони інтересів суспільства та держави. Зазначена проблема не оминула й звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування з передачею особи під нагляд.

З огляду на те, що сьогодні для України досягнення єдності національного та міжнародного права є пріоритетним напрямком розвитку держави, вважаємо за доцільне детальніше розглянути основні положення, що стосуються звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням зазначеного примусового заходу виховного впливу з метою формулювання рекомендацій, які сприятимуть внесенню змін до існуючої редакції зазначеної норми та усуненню прогалин у кримінальному законодавстві.

Окремі аспекти звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування взагалі та із застосуванням примусових заходів виховного характеру зокрема, розглядали в своїх наукових працях такі вчені як В.М. Бурдін, О.В. Дащенко, А.О. Клевцов, Є.С. Назимко, Л.М. Палюх, О.О. Ямкова та інші, однак безпосередньо питанню звільнення неповнолітніх із передачею їх під нагляд уваги науковців приділено не було.

В п. 25.1 Мінімальних стандартних правил ООН з питань відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх зазначено, що слід залучати добровольців, добровільні організації, місцеві установи та інші общинні служби, з тим щоб вони внесли свій дієвий внесок у перевиховання неповнолітніх в рамках громади і, наскільки це можливо, в рамках сім'ї.

Це правило відображає необхідність орієнтації всієї роботи з неповнолітніми правопорушниками на перевиховання. Для ефективного виконання вказівок компетентних органів влади співпраця з громадою має виключно важливе значення. Зокрема, добровольці та добровільні служби надають надзвичайно цінні послуги, проте в даний час їх можливості використовуються недостатньо [1].

Згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15.05.2006 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» неповнолітнього можна передати під нагляд педагогічного (за місцем навчання) чи трудового (за місцем роботи) колективу – за згодою цього колективу, а також під нагляд окремих громадян – на їхнє прохання. При цьому як педагогічний чи трудовий колектив, так і окремих громадян мають бути спроможні здійснювати виховний вплив на неповнолітнього, постійно й належним чином контролювати його поведінку та зобов'язані це робити.

Строк нагляду, передбаченого п. 3 ч. 2 ст. 105 КК, суд встановлює з урахуванням конкретних обставин провадження та мети виправлення неповнолітнього [2, с. 57].

Отже, виходячи з положень, викладених у Пленумі, проблемним питанням, на нашу думку, є визначення органів, на які покладається контроль за виконанням зазначеного примусового заходу виховного характеру та встановлення кола прав, обов'язків та вимог до осіб, під нагляд яких передається неповнолітній.

Так, у ст. 149 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) зазначено, що для надання допомоги адміністрації виховної колонії в організації навчально-виховного процесу і зміцненні матеріально-технічної бази колонії, здійснення громадського контролю та оцінки рівня дотримання прав людини, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудового і побутового влаштування осіб, які звільняються, при виховних колоніях створюється піклувальна рада з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Організація і діяльність піклувальної ради визначаються положенням, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

З метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватися батьківські комітети. Діяльність батьківського комітету визначається положенням, яке затверджує начальник виховної колонії [3].

Однак, у Положенні від 01.04.2004 № 429 «Про спостережні комісії» зазначено, що одним із завдань таких комісій є здійснення заходів соціального патронажу та організації виховної роботи з особами **умовно-достроково звільненими** від відбування покарання [4]. У типовому Положенні від 09.01.2013 № 65/5 «Про батьківський комітет при виховній колонії» визначено, що основним завданням батьківського комітету є залучення громадськості до участі у виправленні і ресоціалізації засуджених [5].

В ст. 163 КВК зазначено, що проведення індивідуально-профілактичної роботи із засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, за місцем проживання покладається на органи внутрішніх справ. До цієї роботи можуть залучатися працівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації [3].

Таким чином, питання встановлення контролю щодо осіб, звільнених від відбування покарання із застосуванням досліджуваного нами примусового заходу виховного характеру в межах зазначених положень не вирішується, як і у зазначених нормах КВК України. Таке положення справ має достатньо негативний вплив на кримінально-правову та кримінально-виконавчу політики, адже відсутність нормативно-правового акту, або норми, які б встановлювали які саме органи повинні здійснювати контроль за особами, які взяли під нагляд неповнолітніх, а також права та обов'язки таких органів, сприятиме зростанню кількості випадків знуцання над підлітками, а також розповсюдженню такого явища як втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

З огляду на вищезазначене, обов'язок здійснення контролю пропонуємо покласти на кримінально-виконавчу службу, шляхом внесення до п. 18 ст. 18 Закону України від 23.06.2005 № 2713-IV «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» змін, в частині зобов'язання здійснювати контроль за поведінкою осіб, не тільки звільнених від відбування покарання з випробуванням та умовно-достроково, а й неповнолітніх, звільнених із застосуванням до них примусових заходів виховного характеру та за особами, на яких покладено обов'язок нагляду за такими неповнолітніми.

До прав та обов'язків в вищезазначеній частині доцільно додати обов'язок перевірки осіб, яким доручено здійснювати нагляд, обов'язок регулярного відвідування неповнолітнього, право замінити особу, якій доручено здійснювати нагляд у випадках жорстокого поводження з підлітком, аморального способу життя, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність та ін.

Інше проблемне питання – встановлення кола прав, обов'язків та умов, які висуваються до осіб, що здійснюють нагляд за неповнолітніми, та відповідно процесуальний порядок здійснення такого нагляду.

Згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15.05.2006 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» питання про передачу неповнолітнього під нагляд батьків або осіб, які їх замінюють, суд повинен вирішувати з урахуванням даних, що їх характеризують. Неприпустимо передавати неповнолітнього під нагляд батька чи матері, які позбавлені батьківських прав, а також батьків чи інших осіб, котрі через свою поведінку не здатні позитивно впливати на нього.

Хоча в законі не передбачено обов'язкове отримання згоди батьків або осіб, які їх замінюють, на передачу їм неповнолітнього під нагляд, суд має отримати таку згоду [2, с. 57].

В ст. 493 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) зазначено, що до неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи.

Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку.

Передання під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди та згоди неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Особа, яка взяла зобов'язання

про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши.

До передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд суд зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім.

При відібранні зобов'язання про взяття під нагляд батьки, опікуни, піклувальники, адміністрація дитячої установи попереджаються про характер підозри чи обвинувачення неповнолітнього і про їхню відповідальність у разі порушення взятого на себе зобов'язання. При порушенні цього зобов'язання на батьків, опікунів і піклувальників накладається грошове стягнення від двох до п'яти розмірів мінімальної заробітної плати.

Питання передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи розглядається за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про обрання запобіжного заходу [7].

Таким чином, в кримінальному процесуальному законодавстві встановлюється обов'язок перевірки осіб, які здійснюватимуть нагляд за неповнолітнім, однак у КПК, як і в інших нормативно-правових актах відсутній перелік прав та обов'язків, а також конкретизація стандартів, яким повинні такі особи відповідати.

Єдиним нормативно-правовим актом, в якому в певній мірі викладено загальні положення щодо таких осіб є Положення від 26.08.1967 № 284-VIII «Про громадських вихователів неповнолітніх», в якому зазначено, що громадськими вихователями можуть бути найбільш активні робітники, службовці, колгоспники, представники творчої інтелігенції, військовослужбовці, студенти, пенсіонери та інші громадяни, які за своїми діловими і моральними якостями здатні виконувати покладені на них обов'язки, мають необхідну загальноосвітню підготовку, життєвий досвід або досвід роботи з дітьми, при умові їх згоди взяти на себе обов'язки громадського вихователя [8].

Однак, Положення, на нашу думку, є застарілим та не відповідає сучасним законодавчим вимогам, окрім цього, враховуючи те, що в ч. 4 ст. 105 КК України зазначено, що неповнолітньому може бути призначено вихователя, ми робимо висновок, що законодавець розділяє осіб, під нагляд яких може бути відданий неповнолітній та спеціально призначеного йому вихователя, про якого йдеться мова у зазначеному положенні.

Таким чином, вважаємо за доцільне створити нормативно-правовий акт, в якому до умов, які висуваються до осіб, на яких покладено обов'язок здійснювати нагляд за неповнолітнім, звільненим від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру необхідно віднести:

- наявність вищої спеціальної (педагогічної) освіти, або проходження відповідних курсів;

У п. 24 Керівних принципів у відношенні дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя зазначено, що всі особи, що вступають в контакт з дітьми в системі кримінального правосуддя або виконують відповідні функції, повинні отримати освіту і підготовку з питань прав людини, принципів і положень Конвенції та інших стандартів і норм Організації Об'єднаних Націй у галузі правосуддя щодо неповнолітніх в якості невід'ємної складової частини програми підготовки.

До числа таких осіб відносяться співробітники поліції та інших правоохоронних органів; судді та магістрати, прокурори, адвокати та адміністратори; службовці в'язниць і інші професійні співробітники, що працюють в установах, в яких утримуються діти, позбавлені волі; і співробітники системи охорони здоров'я, соціальні працівники, службовці силових структур із підтримки миру та інші професійні співробітники, що займаються питаннями правосуддя у відношенні неповнолітніх [9].

На нашу думку, доцільним є створення спеціальних курсів для осіб, які здійснюють роботу із неповнолітніми засудженими взагалі, та звільненими від покарання зокрема.

У спеціальні навчальні програми для таких курсів може входити вивчення педагогіки та психології підлітка; нормативно-правової бази, яка стосується неповнолітніх; ювенальної кримінології та риторики. Така програма сприятиме розширенню знань та навичок спілкування з підлітками, надасть можливість особі, якій доручено здійснювати нагляд, допомогти неповнолітньому злочинцю ресоціалізуватися та стати на шлях виправлення.

Наявність педагогічної освіти є доцільною з урахуванням того, що під час її здобування студенти вивчають основні прийоми поведінки з дітьми та підлітками, вивчають методи правильного виходу з конфліктних ситуацій, що під час роботи з неповнолітніми злочинцями (підлітками, які за своєю сутністю вже є деморалізованими членами суспільства) є доцільним.

Так, Т.І. Шанскова зазначає, що основною педагогічною категорією діяльності закладів соціальної реабілітації (як і осіб, що здійснюють нагляд (додано нами)) є процес перевиховання при здійсненні якого необхідно виправляти попередній негативний життєвий досвід вихованця.

У процесі перевиховання застосовуються методи гальмування негативної активності (критика, силювання, соціальний вплив сформованого колективу); методи корекції свідомості особистості (переконання, приклад, метод вибуху, бесіди); методи формування соціально значимої поведінки (режим, продуктивна праця, вправи, доручення та вимоги, метод переключення, реконструкції) та методи стимулювання соціально значимої поведінки (заохочення, показ перспективи, довіри, покарання, контроль) [10].

- наявність довідки про відсутність алкогольної, наркотичної залежності, постановки на відповідні обліки у минулому та про відсутність судимості;

Суд повинен мати достовірні дані про те, що особа не має будь-якої залежності та захворювання, які стали наслідком такої залежності, бути впевненим, що особа, якій доручено здійснювати нагляд за неповнолітнім не вчинить злочинних дій, на які її підштовхне залежність та негативне минуле, не показуватиме підлітку негативний приклад, який заважатиме його виправленню.

- наявність довідки з місця роботи, житла та відповідних житлових умов.

Суд повинен бути впевненим, що у особи, яка здійснює нагляд за неповнолітнім нема підстав займатися злочинною діяльністю.

До прав таких осіб вважаємо за доцільне віднести:

- право відмовитися від подальшого здійснення нагляду за неповнолітнім із обов'язком попередження відповідних органів;

Надання особі, на яку покладено обов'язок нагляду за неповнолітнім такого права забезпечує захист особистої безпеки неповнолітнього. За умови, якщо через певні обставини (зміна місця проживання, захворювання, звільнення з роботи та ін.) особа

більше не може здійснювати нагляд, вона безперешкодно, з відповідним мотивуванням може відмовитися від подальшого здійснення нагляду.

- право залучати до процесу виховання неповнолітніх кримінально-виконавчу службу та відповідних спеціалістів (нарколога, психолога);

За умови, якщо стан фізичного та психічного здоров'я підлітка заважає проведенню із ним виховної роботи та процесу ресоціалізації, особа, яка здійснює нагляд може залучити відповідних спеціалістів.

- право отримувати винагороду за проведення виховної роботи з неповнолітнім;

Отримання винагороди стимулюватиме особу, яка здійснює нагляд, проводити виховну роботу на більш якісному рівні із застосуванням новітніх педагогічних методик та компенсуватиме кошти, які було витрачено в процесі виховання та ресоціалізації підлітка.

- право подавати клопотання до відповідних органів про дострокове зняття нагляду з неповнолітнього за умови його виправлення;

За умови, якщо своєю поведінкою та ставленням до процесу виховання, неповнолітній довів виправлення та бажання в подальшому вести нормальний спосіб життя, особа, яка здійснює нагляд може клопотати про дострокове зняття з неповнолітнього примусового заходу виховного характеру.

- право подавати клопотання до відповідних органів про зміну виду звільнення від покарання на більш суворе.

Якщо неповнолітній не піддається виховному впливу, продовжує вести аморальний спосіб життя, вживає алкогольні напої, наркотичні речовини та ін., особа, на яку покладено обов'язок здійснення нагляду за неповнолітнім може клопотати про зміну примусового заходу виховного впливу на більш суворий, виду звільнення від покарання або взагалі, про відміну звільнення від покарання.

До обов'язків доцільно віднести:

- обов'язок приділяти увагу виховній роботі з неповнолітнім;

Виховну роботу з неповнолітнім доцільно на нашу думку проводити за рекомендаціями, наданими педагогом, який спеціалізувався на пенітенціарній педагогіці А.С. Макаренка.

Автор запропонував наступні методи: метод вибуху – під вибухом розуміється миттєве руйнування негативних якостей, негативних стереотипів поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. Даний метод передбачає доведення до межі конфлікту особистості та колективу та передбачає вибір особистості: або змінити себе, або стати аутсайдером у колективі; метод реконструкції – А.С. Макаренко вважав, що у процесі перевиховання разом із негативними якостями особистості не можна руйнувати позитивні. Він розумів реконструкцію як відбудову всього цінного, позитивного у характері і поведінці та виділив такі її етапи: 1. вивчення особистості вихованця з метою визначення перспектив майбутнього розвитку; 2. актуалізація та відновлення в характері позитивних якостей, які досі не виявляв неповнолітній, шляхом створення виховних ситуацій, вправ тощо; 3. формування тих позитивних якостей, які швидко поєднуються з наявними позитивними якостями особистості; 4. подолання опору вихованця виховному впливу, організація життєдіяльності вихованця таким чином, щоб на погані звички не залишалось часу.

Сформульований А.С.Макаренком метод переключення базується на спрямуванні активності вихованця у соціально значиму сферу діяльності [10].

Таким чином, застосування запропонованих А.С. Макаренком методів перевиховання неповнолітніх злочинців сприятиме їх швидкій ресоціалізації та становленню на шлях виправлення.

- обов'язок стежити за фізичним та психічним здоров'ям неповнолітнього;

Після звільнення від покарання, підліток потребує особливого поводження та ставлення до себе, що зумовлено деструктивним впливом як інших неповнолітніх злочинців, так і установ, в яких він перебував до звільнення. Тому, особливої уваги осіб, яким доручено здійснювати нагляд, потребує стан здоров'я неповнолітнього.

- обов'язок всіляко сприяти його виправленню та ресоціалізації;

Ю.В. Герасимів вважає, що неповнолітні з високим рівнем усвідомлення своєї провини схвально сприймають своє покарання, і позитивно ставляться до виконання усіх вимог вироку, на відміну від неповнолітніх злочинців із нижчим рівнем усвідомлення своєї вини. А це вказує на те, що варто приділяти більше уваги стосовно роз'яснення неправомірності вчинків за які неповнолітні несуть покарання тим злочинцям, які мають низький рівень усвідомлення провини і вважають своє покарання та примусові заходи несправедливими щодо своєї особи.

При недостатньому психолого-педагогічному впливі у цих підлітків може сформуватися негативне ставлення до законодавчих установ і їх працівників, а також до працівників соціальних установ, що, як правило, призводить до проблем із ресоціалізацією.

З огляду на це соціальному педагогу, який здійснює виховний вплив на неповнолітнього злочинця варто зорієнтувати роботу на те, щоб виховати у підлітка відчуття поваги до закону і розуміння його не як засобу приниження його гідності, а як регулятора поведінки і відносин між людьми.

У процесі ресоціалізації потрібно здійснювати правове виховання засудженого, формувати у нього повагу до закону та усвідомлення важливості його дотримання.

Варто звернути увагу неповнолітнього на те, що закон може не тільки карати але й винагороджувати за певні дії при умові сумлінного виконання своїх обов'язків як громадянина держави. На основі цього у неповнолітнього потрібно сформувати вміння знаходити правомірне рішення при розв'язанні складних життєвих ситуацій [11].

- обов'язок за першою вимогою відповідної служби з'являтися для перевірки.

Зазначений обов'язок сприятиме здійсненню повноцінного контролю відповідними органами за тим, щоб неповнолітній не піддавався катуванням або іншим насильницьким діям, сексуальній, або іншій експлуатації, жорстокому поводженню із ним, а також не був втягнутий у злочинну діяльність. Окрім цього зазначене зведе до мінімуму можливість торгівлі дітьми.

Підсумовуючи, зазначимо, що внесення запропонованих змін не тільки сприятиме посиленню контролю над особами, які здійснюватимуть нагляд за неповнолітнім, а й допоможуть створити для останнього найбільш сприятливі умови для перевиховання.

У коментарії до правила 18.1 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх зазначено, що загальним є, насамперед, опора на громаду як на інструмент ефективного здійснення альтернативних рішень. Перевиховання із залученням громади являє собою традиційну міру, яка містить в собі багато аспектів. У зв'язку з цим відповідним властям слід заохочувати надання громадами своїх послуг.

У правилі 18.2 вказується на важливу роль сім'ї, яка, відповідно до ст. 10.1 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, є «природним і основним осередком суспільства». В рамках сім'ї батьки мають не тільки право, але й зобов'язані забезпечити догляд і нагляд за своїми дітьми. Тому відповідно до правила 18.2 розлучення дітей і батьків є крайнім заходом. До неї можна вдаватися лише в тих випадках, коли факти справи виправдовують цей серйозний крок (наприклад, жорстоке поводження з дітьми) [1].

Таким чином, законодавець, із урахуванням вищезазначених змін, матиме змогу наблизити кримінальне та кримінально-виконавче законодавство України до вимог та рекомендацій, що викладені у міжнародних нормативно-правових актах з питань відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх, що сприятиме створенню в державі іміджу країни, гідної статусу члена Європейської спілки.

Список використаних джерел:

1. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985: [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_211
2. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1963–2009 рр. Видання шосте, зі змінами та доповненнями. – Х.: «Одіссей», 2010. – 456 с.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон від 11.07.2003 № 1129-IV: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>
4. Положення від 01.04.2004 № 429 «Про спостережні комісії»: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/429-2004>
5. Типове Положення від 09.01.2013 № 65/5 «Про батьківський комітет при виховній колонії»: [Електронний ресурс] – Режим доступу adilet.zan.kz/rus/docs/
6. Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV «Про Державну кримінально-виконавчу службу»: [Електронний ресурс] – Режим доступу: [chrome-extension.](http://adilet.zan.kz/rus/docs/)
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х.: Одіссей, 2012. – 360 с.
8. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх» № 284-VI від 26.08. 1967: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/284-07>
9. Керівні принципи у відношенні дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя, прийняті резолюцією Економічної та Соціальної Ради 1997/30: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/O9700000003>
10. Шанскова Т.И. Использование основ пенитенциарной педагогики А.С. Макаренка в процессе перевоспитания несовершеннолетних в современных условиях: [Электронный ресурс] – Режим доступа: [chrome-extension://eprints.zu.edu.ua/](http://eprints.zu.edu.ua/)
11. Герасимів Ю.В. Усвідомлення провини як умова успішної ресоціалізації умовно засудженого неповнолітнього // Вісник Житомирського державного університету. – Випуск 48. Педагогічні науки. – 2009. – С. 64-67